

*Газін Володимир
(Кам'янець-Подільський)*

ЛИТОВСЬКА ЕЛІТА МІЖ ШВЕЦІЄЮ, МОСКОВСЬКОЮ ДЕРЖАВОЮ, ПОЛЬЩЕЮ ТА КОЗАЦЬКОЮ УКРАЇНОЮ В СЕРЕДИНІ 50-х рр. XVII ст.

Середина 50-х рр. XVII ст. стала складним періодом в історії Великого князівства Литовського. Саме тоді, з початком російсько-польської війни 1654–1667 рр. та шведського наступу проти Речі Посполитої, землі ВКЛ стали об'єктом агресії з боку Московської держави та Швеції. За таких умов литовсько-білоруська правляча верхівка опинилася перед важким вибором: зберігаючи вірність Речі Посполитій, спільно з військами польського короля Яна Казимира виступити проти ворогів республіки чи прийняти зверхність одного з сильних противників: московського царя чи шведського короля. Водночас, активний вплив на перебіг подій у Великому князівстві Литовському намагався чинити й уряд Богдана Хмельницького. Це також, в свою чергу, відобразилося на політичній позиції литовської верхівки.

Дане питання частково знайшло відображення в роботах українських істориків В. Горобця, В. Смолія і В. Степанкова, Я. Федорука, Т. Чухліба¹, російських дослідників Л. Заборовського, Е. Кобзарєвої, Т. Яковлевої². Проте, вважаємо за доцільне виокремити

¹ *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. – К.: Інститут історії України, 2001. – 533 с.; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 352 с.; *Федорук Я.* Переговори Речі Посполитої з Москвою і укладення Віленського миру (1654–1656) // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). – К.: Смолоскип, 2003. – С. 796–861; *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. – 518 с.

² *Заборовский Л.В.* Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. – М.: Наука, 1981. – 180 с.; *Заборовский Л.В.* Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа (1655–1656): Документы, исследование. – М.: Наука, 1994; *Кобзарева Е.И.* Дипломатическая борьба России за выход к Балтийскому морю в 1655–1661 годах. – М.: Ин-т рос. истории РАН, 1999. – 300 с.

дану проблему й проаналізувати позицію литовської верхівки в умовах фактичної боротьби за землі Великого князівства Литовського між Швецією, Московською державою, Польщею та козацькою Україною. У даній розвідці ми спробуємо проаналізувати передумови розколу в її середовищі та з'ясувати які мотиви рухали тими чи іншими угрупованнями литовської верхівки.

Відзначимо, що виключний вплив на тогочасну міжнародну ситуацію мало укладення українсько-московського договору 1654 р. Він, по-перше, створив передумови для активізації зовнішньо-політичного курсу Московської держави, особливо його європейського вектору. Саме після 1654 р. Москва, отримавши союзника в особі козацької України, почала відкрито претендувати на нове місце серед європейських держав. По-друге, ознаменувавши де-юре вихід козацької України зі складу Речі Посполитої, укладення українсько-московської угоди призвело до суттєвого військового та політичного послаблення Польщі. Це створило можливості для здійснення експансії щодо неї з боку сусідніх держав. По-третє, Українська козацька держава, заручившись підтримкою з боку Москви, могла розраховувати на подальшу успішну війну проти Польщі. Насамкінець, Швеція не могла не скористатися з послаблення Речі Посполитої для розширення своїх володінь.

Напередодні війни з Річчю Посполитою московським урядом були розроблені плани військових дій, в яких головна роль відводилася наступові в Білорусії та Прибалтиці. Відвоювання територій, які були втрачені на початку століття та вихід до Балтійського моря розглядалися як стратегічні завдання, виконання яких має створити передумови для значного посилення економічних та військово-політичних позицій Московської держави в Європі. Фактично мова йшла про утвердження нового статусу Росії на європейській арені. Відтак, саме територія Великого князівства Литовського розглядалася як основний театр дій 1 російської армії та землі, що природно мають ввійти до складу царських володінь.

Уже з початку 1654 р. розпочалася активна підготовка до війни, а 18 травня після оголошення війни польському королю сам цар виступив з Москви. Разом з ним були бояри Б.І. Морозов, І.Д. Милославський. Командування основними силами здійснювали: князі Я.К. Черкаський та С.В. Прозоровський. Передовий полк очолювали М.І. Одоєвський та Ф.Ю. Хворостинін. Тоді ж були видані царські маніфести, в яких усе православне населення Литви закликалося до виступу проти спільного ворога та прийняття підданства московського царя. У царських

зверненнях відзначалося, що «...богохранимое наше царское величество за божиею помощью, собравшись со многими ратными людьми на досадителей и разорителей св. восточной церкви греческого закона, на поляков, вооружаемся....чтоб за многие королевские неправды и за нарушения вечного dokonчания воздалась мечь....прежде нашего царского пришествия разделение с поляками сотворите, как верою, так и чином, хохлы, которые у вас на головах постригите... Которые добровольно... верны нам учинятся, о тех мы в войске заказ учинили крепкий, да сохранены будут их дома и достояние от воинского разорения»³. Загалом кампанія розвивалася надзвичайно успішно. Уже 4 червня поступила інформація про взяття Дорогобужа, 11 червня – Невеля, 14 червня – Білої. 26 червня розпочалися перші сутички з польсько-литовськими військами під Смоленськом, а через два дні туди прибув і сам цар з основним військом. Облога Смоленська тривала до середини вересня 1654 р. (литовські війська здали місто 23 вересня). За це час росіянами була здобута значна територія з містами Полоцьк, Ярославль, Мстиславль, Дісна, Друя, Орша. Успішно діяли українські козацькі полки під керівництвом наказного гетьмана І. Золотаренка, які здобули в серпні Гомель, Печерськ, Новий Бихів та Пропойськ. Загони полковника Поклонського оволоділи Могилевом⁴.

Перший етап воєнної кампанії завершився до кінця 1654 р. Через тривожну інформацію, що поступала з Москви, пов'язаною з поширенням мору, цар змушений був припинити похід та повернутися в столицю. Проте, результати попередніх дій московських військ були вражаючими. Ними було відвойовано значну територію колишніх російських земель та зайнято Білорусію. Окремі московські загони активно діяли в межах литовських територій. Литовські війська чинили опір. В окремих випадках їм вдавалося завдати відчутних ударів московській армії.

Навесні 1655 р. розпочинається другий етап кампанії. Землі ВКЛ стали об'єктом експансії практично одночасно з боку Москви і Швеції. Це яскраво демонструвало те, що саме на території Литви гостро зіткнулися інтереси цих двох держав. Фактично, мова йшла про боротьбу за першість в регіоні. І якщо одним із завдань, які в цей час постали перед російським урядом, був вихід до Балтійського моря, як одна з головних передумов подальшого політичного і економічного

Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. – К.: Основи, 1998. – 447 с.

³ Цит за: *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен. – Т. 9–10 // Сочинения в 18-ти кн. – Кн. V. – М.: Мысль, 1990. – С. 601–602.

⁴ Там же. – С. 602–603.

розвитку Московської держави, то головним завданням шведського уряду було недопущення цього.

У березні 1655 р. московські війська розпочинають свій литовський похід. Цар особисто взяв участь в ньому. Безпосереднє керівництво військами здійснював воєвода князь Я.К. Черкаський, також були присутні новгородський воєвода С.А. Урусов, а також призначений воєводою в Друю, один з головних ідеологів активної балтійської політики Росії А.Л. Ордін-Нащокін⁵. Практично одночасно шведські війська здійснюють наступ в Лифляндії. На думку шведського керівництва, у випадку зіткнення з Москвою можливим був варіант, за яким Лифляндія відходила Швеції, а Литва – Росії⁶. Шведські війська очолював лейтенант-генерал Магнус Габріель Делагарді. Уже 9 липня він здобув Динабург. Дещо пізніше до російського командування надходить інформація, що шведи планують напасти на Кольський острог.

В умовах, коли обидві сторони намагалися уникнути безпосереднього зіткнення, користуючись конфліктом між Литвою та Кораною, і Швеція, і Москва розпочали боротьбу за вплив на литовську еліту.

Влітку 1655 р. головною ціллю російських військ стала столиця ВКЛ Вільно. Як повідомляв королю гетьман великий литовський та воєвода віленський Януш Радзивіл, 1 серпня московські війська вже стояли за три милі від міста. При цьому він акцентував увагу на тому, що фактично в небезпеці опинилася доля всієї Речі Посполитої. Він писав, що „...якщо б Слуцьк опинився в руках противника, то відкрилися б йому дороги не лише до Слоніма, Волковийська, але й до Пінська и Берестя – аж до самої Варшави тракт...”⁷.

У районі Вільно литовці концентрують основні свої сили. Зі своїми військами сюди прибув Я. Радзивіл та польний литовський гетьман, писар великий та підскарбій великий литовський Вінцент Корвін Гонсевський (Госевський). Наприкінці липня до московського командування надходили відомості, про прибуття в район Вільно нових загонів литовської шляхти⁸.

⁵ Кобзарєва Е.И. Дипломатическая борьба России за выход к Балтийскому морю в 1655–1661 годах. – С. 50.

⁶ Заборовский Л.В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. – М., 1981. – С. 121.

⁷ Цит за: Федорук Я. Переговори Речі Посполитої з Москвою і укладення Віленського миру (1654–1656). – С. 811.

⁸ Заборовский Л.В. Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа (1655–1656): Документы, исследование. – С. 8.

Попри це, враховуючи нестачу сил для відсічі противника, не отримуючи військової допомоги з Польщі, литовське керівництво прикладає зусилля, щоб відвернути здобуття московським військами Вільна. Головною метою стає припинення бойових дій. Вони здійснюють спроби домовитися про перемир'я з московськими боярами. Так, 25 липня московським воєводам надходить лист від віленського єпископа Єжи Тишкевича та спільне послання, підписане Є. Тишкевичем, Я. Радзивілом, В. Гонсевським та рядом високопоставлених представників литовського війська. У вказаних листах містилося прохання припинити військові дії та вчинити перемир'я до часу, коли за царського посередництва розпочнуться польсько-російські переговори. При цьому керівники ВКЛ наголошували, що *«...все мы готовы помереть за королевство наше Польское и Великое княжество Литовское до единого»*⁹.

Звичайно, в умовах значної переваги в силах (в район Вільно на початку серпня підійшли війська під керівництвом Я. Черкаського, а також полки очолювані самим царем Олексієм Михайловичем, підрозділи князя О. Трубецького та воєводи В. Шереметьєва, що наступали в напрямку Слуцька та Полоцька) московське керівництво не бажало навіть говорити про якесь перемир'я. Натомість в царській грамоті до воєвод з явним дратуванням говорилося, що дані листи викликали *«подивление и посмех»*. Цар вкотре наголошував, що війна викликана численними *«грубостями и неправдами»* з боку польського короля, що польська сторона відхилила всі спроби царя вирішити конфлікт мирними засобами. При цьому зазначалося, що біскупу і гетьманам не слід було писати боярам, чого *«николи не бывало в Коруне Польской»*, а необхідно було звертатися безпосередньо до царя *«...чтоб мы, в.г., пожаловали ево бископа, и всяких чинов людей, разоренья им никакова чинить не велели, а велели им бытии под нашею, ц. в-я, высокою рукою в нашем, государском, милостивом жалованье»*¹⁰.

Зі свого боку, московське керівництво докладає зусиль, щоб змусити литовську аристократію присягнути на вірність Росії. Так уже 20 серпня до литовських гетьманів Я. Радзивіла та В. Гонсевського та біскупа Є. Тишкевича в табір, що розташовувався в Кейданах на р. Невяжі, прибув царський гонець окольничий Василь Ліхарев з пропозицією прийняти підданство царя. При цьому в царському листі зазначалося, що в разі згоди литовські вельможі будуть наділені царським *«... жалованьем свыше королевского во всем вдвое и втрое»*. А в розмові

⁹ Там же. – С. 9–17.

¹⁰ Там же – С. 15, 20.

з Радзивілом царський посланець говорив: *«Коли ты хочешь быть виленским воеводою, и ты поищи государские милости к себе и будь в подданстве ц. в-а у г-я нашего. И государь тебя пожалует, учинит тебя великим гетманом ВКЛ, виленским воеводою, да пожалует тебя государь всеми твоими маетностями. Да сверх того пожалует тебя государь своим великим царским жалованием, не токмо гетманством, и превысокою своею царскою милостью пожалует»*¹¹. Фактично маємо прямий підкуп представників литовської верхівки. Однак всі спроби московського керівництва змусити їх до підданства виявилися марними. Напередодні прибуття Ліхарєва в литовський табір 18 серпня 1655 р. між литовською верхівкою та Швецією було укладено Кейданський договір, який передбачав входження Литви до складу Швеції як автономної провінції¹². При цьому Я. Радзивіл в розмові з московським посланцем зазначав, що на таке рішення мали вплив декілька чинників. По-перше, катастрофічне становище литовського війська в умовах наступу шведів, коли польський король відмовився надати необхідну допомогу. По-друге, на думку гетьмана, цьому сприяли дії самого московського керівництва та російських військ. Зокрема, він вказував, що хотів укласти з царем *«договор добрый»* та *«быть у г-я в подданстве»*, проте воєводи, не давши жодної відповіді на гетьманські пропозиції, затримали литовських посланців. У той же час, на що звертав увагу Я. Радзивіл, московські війська чинили в Литві неприпустимі безчинства: *«А в уездах около Виллы (Вильна – В.Г.) ратныя г-вы люди крестьян, и жонок, и малых робят посекают всех и дома палят»*. А гетьманський коньєр Ян Мереїнський говорив Ліхарєву, що поширені випадки, коли московські вояки змушують литовських селян-католиків перехрещуватися¹³. По-третє, на нашу думку, певну роль відіграли і особисті якості Януша Радзивіла, про якого той же Мереїнський говорив, що гетьман *«...человек великой и в неволи ни в какой не бывал, а нынеча быть в невольниках не хочет»*¹⁴. Відтак, у пошуках виходу зі складної військової ситуації (за умови, коли польський король був неспроможний надати необхідну допомогу) Я. Радзивіл змушений звернутися за допомогою до Швеції. Керівництво останньої охоче пішло на укладення договору, як зазначав сам гетьман, *«...принять нас хочет на всей нашей воли, как*

¹¹ Там же. – С. 23–25.

¹² Кобзарєва Е.И. Дипломатическая борьба России за выход к Балтийскому морю в 1655–1661 годах. – С. 55.

¹³ Заборовский Л.В. Великое княжество Литовское и Россия... – С. 26–27.

¹⁴ Там же. – С. 28.

¹⁵ Там же. – С. 26.

у нас обыкло»¹⁵. Відтак сам Радзивіл писався як «гетьман шведського короля і ВКЛ великий гетьман». Хоча, як цілком слушно звертає увагу український історик Я. Федорук, сама угода була підписана лише невеликою групою литовської еліти, яку очолював гетьман Януш Радзивіл, проте саме через це вона формально відображала позицію всього Великого князівства Литовського¹⁶, все ж вважаємо, що позиції прихильників прошведської орієнтації в середовищі литовської верхівки виявилися доволі слабкими. Навіть не всі з оточення великого литовського гетьмана поділяли його погляди, щодо підданства шведському королю. Невдоволення підписанням Кейданської угоди виказував уже в розмові з Ліхареvim польний гетьман В. Гонсевський, заявляючи, що не бажає бути зрадником польського короля. При цьому він вкотре наголошував, що в інтересах як Московської держави, так і Польщі з Литвою укладення між ними вічного миру, як надійної протидії агресивним планам Швеції¹⁷. Ще яскравіше проявилися хитання в литовському таборі під час посольства до Москви представників литовських гетьманів (Радзивіл все ж не полишав надії на можливість примирення з Московією).

2 вересня 1655 р. разом з Ліхареvim до московського табору з грамотою до воєводи Я. Черкаського та проханням про припинення військових дій й укладення миру з королем прибули посланці литовських гетьманів: староста росеньський Станіслав Вінцент Орда та довірена людина В. Гонсевського хорунжий його панцерної хоругви Стефан Францишек Медекша¹⁸. Московське керівництво вирішило максимально продемонструвати свою ласку до литовців, намагаючись прихилити їх на свій бік. Так, царем була надіслана грамота з розпорядженням Черкаському наділити посланців щедрим жалуванням (дати Орді та Медекші по сороку соболів), а Радзивілу та Гонсевському відіслати листи, а також дві жалувані грамоти, два сорока соболів та сорок в 60 карбованців і сорок в 50 карбованців. При цьому говорилося: *«Коли они учнут нам, в 2-ю, служить, и службу свою покажут, и присягу учинят, и мы, в.г., пожалуем их нашим, государским, милостивым жалованьем, свои, 2-кие очи видеть велим»*. Принагідно відзначимо, що в грамоті говорилося, щоб посланців

¹⁶ Федорук Я. Переговори Речі Посполитої з Московією і укладення Віленського миру (1654–1656). – С. 811.

¹⁷ Заборовский Л.В. Великое княжество Литовское и Россия... – С. 30–31.

¹⁸ Там же. – С. 34; Бантыш-Каменский Н.Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). – Ч. 3. – М., 1897. – С. 129.

обдарувати таємним чином (очевидно, ті остерігалися негативної реакції з боку гетьманів)¹⁹.

Зерна щедрості, посіяні московським керівництвом, знайшли сприятливий ґрунт. Черкаський відзначав, що литовські посланці надзвичайно зраділи подарункам і заявили про готовність служити царю. При цьому В. Орда й С. Медекша запропонували воєводі порадити царю надіслати грамоти «с милостивым словом» старості жмудському Эжи Глебовичу та шляхті. Сам Орда говорив, що «учнет казать кому он верит тайным обычаем». С. Медекша, в свою чергу, наголосив, що царська милість до Глебовича потягне підпорядкування всього Жмудського староства, яке «многочудно и богато»²⁰.

Московське керівництво не могло не скористатися з таких порад. Відтак, невдовзі були надіслані відповідні грамоти до жмудського старости Глібовича та шляхти, в яких містилися обіцянки в разі їх присяги царю надати жалувані грамоти на всі їхні маєтності, не порушувати шляхетські права й вольності²¹. Самі ж литовські посланці В. Орда й С. Медекша отримали наказ всіма силами привертати литовську шляхту на бік Москви та переконувати її у необхідності прийняття зверхності царя. Як зазначалося в царській грамоті, «... также и его, Станислава Орды, служба у нас, в г-я, забвенна не будет»²². Фактично, таким чином московська влада отримувала старанних агентів, які стали поширювати промосковські настрої в середовищі шляхти. Об'єктом дії московської політики стали представники литовських шляхетських кіл, які або були незадоволені саме прошведською політикою вищих можновладців, або прагнули, зайнявши діаметрально протилежну позицію, потіснити їх на верхівці влади ВКЛ, або просто могли спокуситися обіцяними царем подачками.

Фактично складається ситуація, за якої литовська еліта розколюється на кілька частин. На чолі противників прошведського курсу Я. Радзивіла стає вітебський воєвода Павло Сапіга. Ярослав Федорук останнього разом з польним гетьманом Гонсевським відносить до керівництва промосковської партії в середовищі литовської еліти²³. Проте, на нашу думку, тут доцільніше було б говорити саме про антишведське угруповання ніж промосковське. Наступні контакти Сапіги та його представників з московськими урядовцями продемонстрували, що вітебський воєвода, насамперед, намагався

¹⁹ Заборовский Л.В. Великое княжество Литовское и Россия... – С. 35–36.

²⁰ Там же. – С. 39–40.

²¹ Там же. – С. 40–42.

²² Там же. – С. 43.

²³ Федорук Я. Переговори... – С. 812.

відстоювати інтереси литовської шляхти, при цьому повсякчас декларував свою вірність Речі Посполитій. Вияв вірності Яну Казимиру на противагу «зраднику» Я. Радзивілу обіцяв йому отримання певних дивідендів з боку польського короля та надію на утвердження на вершині литовської владної піраміди. Очевидно, тут мало місце звичайне змагання за владу. Так, останній зрозумів, що єдиний і цілком дієвий спосіб посперечатися за впливи в державі – це виступити опонентом Радзивіла. Отже, на початку вересня 1655 р. він фактично обирається противниками прошведського курсу на посаду великого литовського гетьмана.

Звичайно, що московський уряд в цей час помітно активізує свою політику, спрямовану на привернення на свій бік литовської шляхти. На початку вересня 1655 р. до В. Гонсевського направляєється постільничий Ф. Ртіщев. Проте, останньому не вдалося зустрітися з польним гетьманом. У того вийшов конфлікт з Радзивілом, як повідомляв Ртіщев, «...Гонсевской с Родивилом разошлись» відразу після того, як направили до царя своїх посланців Орду й Медекшу. Відтак за наказом Радзивіла польного гетьмана було арештовано і на час посольства Ртіщева той перебував в ув'язненні.

Не зустрівшись з Гонсевським, Ф. Ртіщев отримав пропозицію їхати до Бреста, де знаходилася ставка Павла Сапіги і зустрітися з ним для того, щоб обговорити державні справи. На відмову царського посланця, що він не має повноважень зустрічатися з Сапігою, а посланий лише для розмови з польним гетьманом, маршалок П.С. Галімський, направлений Сапігою до Ртіщева, зауважив, що саме Сапіга є великим литовським гетьманом і «...он власть имеет больше Гонсевского»²⁴.

26 вересня відбулася зустріч Ртіщева з П. Сапігою. У своїй відписці царський посланець відзначає, що «...гетман Павел Сапега, и сенатори пили чаю про в г-я, про е. ц. в-о здоровье и про королевское вкупе»²⁵. Проте це аж ніяк не означало бажання новообраного гетьмана прийняти підданство царя. Уже під час цих переговорів з литовським гетьманом та його представниками з'ясувалося, що Сапіга, виступаючи проти підданства шведам, все ж залишається на позиціях збереження вірності польському королю. Суть його пропозицій до московського уряду полягала в припиненні військових дій на території Литви та започаткуванні мирних переговорів між Московською державою та Польщею²⁶.

²⁴ Заборовский Л.В. Великое княжество Литовское и Россия. – С. 49.

²⁵ Там же. – С. 50.

²⁶ Там же.

20 листопада 1655 р. з Ртіщевим від Сапіги було направлено до бояр гінця Глядовицького з грамотою до царя і бояр з проханням про припинення війни і статтями перемир'я. У грамоті П. Сапіга називався литовським гетьманом і титулував короля як володаря білої Росії. Це викликало гостру реакцію з боку московських урядовців, які вказували, що цей титул належить царю²⁷. Зміст самої грамоти, як зауважує цілком справедливо Я. Федорук, був цілком обґрунтованим як з погляду ВКЛ, так і Корони Польської²⁸. Так, насамперед, там містилося прохання, щоб цар припинив свій наступ у Литві та розпочав переговори з Яном Казимиром про умови перемир'я. Також говорилося, щоб до початку з'їзду російських та польських послів було дозволено литовській шляхті повернутися до своїх маєтків, що знаходилися на зайнятій московськими військами території²⁹. Як бачимо, Сапіга і його прибічники (новгородський воєвода П.-К. Вяжевич, брестський воєвода М. Брезовський, воєвода мстиславський Горський та маршалок великий ВКЛ К. Завіша), йдучи на контакт з московським керівництвом, насамперед, намагалися врятувати Литву від цілковитого розорення московськими військами. У той же час жодним словом не говорилося про бажання прийняти підданство царя. Невдоволення позицією литовців проявилось в боярській грамоті до Сапіги. Зокрема, там вкотре литовців звинувачували у неправомірному написанні своїх посад, у яких згадувалося Велике князівство Литовське. Між тим, як зазначали бояри, «...даровал бог.... нашему, е. ц. в-у... всю Белую Русь, и стольный город Вильню, и иные многие воеводства, города и места ВКЛ....е. ц. в-о учинился на всей Белой России, и на Великом княжестве Литовском, т на Вольне и Подолии великим государем»³⁰. Далі містилася порада, щоб литовці краще просили милості в царя і піддалися під його «высокую руку»³¹.

Тут слід відзначити, що якщо вище керівництво Литви прагнуло проводити гнучку політику, постійно торгувалося з метою збереження своїх привілеїв та влади, при цьому, очевидно, у стосунках з Москвою намагалося відстоювати інтереси Польщі, то значно рішучішу позицію в сенсі прийняття московської влади зайняла менш значна литовська шляхта, яка особливо страждала від російської експансії.

²⁷ Бантыш-Каменский Н.Н. – Ч. 3. – С. 129.

²⁸ Федорук Я. Переговори... – С. 812.

²⁹ Заборовский Л.В. Великое княжество Литовское и Россия. – С. 64–65.

³⁰ Там же. – С. 69.

³¹ Там же. – С. 70.

У відповідь на московські грамоти в жовтні 1655 р. до московських воєвод прибув посланець ошмянського старости Адама Саковича шляхтич Павло Роля, який представив пункти, на основі яких литовська шляхта приймала підданство московського царя. Вони стосувалися захисту прав католиків та католицької церкви в Литві, зрівняння в правах литовського населення і *«народу Московского»*, дозволу скликати сеймові з'їзди литовської шляхти та мати своє представництво в боярській думі. Також мова йшла про повернення литовській шляхті її маєтків та гарантії, що шляхетське ополчення не буде використовуватися далеко за межами Литви. Серед інших прохань містилося наступне: *«...чтоб яко панство наше ВКЛ, также страны, здавна до него належачие, а непристойно через чины польские от княжества Литовского отлученные, как Украина, Подолье и Волынь и иные, во едино панство слученное нераздельно было. А затем з государством е. ц-й м-и верною унею случено пребывало, как была пред тем с Коруною Полскою, так чтоб тот народ наш с народом государств е. ц-й м-и московским во всем изровнян был»*³².

Щодо останньої пропозиції, то тут слід відзначити одну вельми цікаву деталь. Так, царська відповідь на неї, на перший погляд, свідчила про незгоду царського уряду таким чином вирішити українське питання. У самому тексті цитованого документу на полях значилося: *«Унее быть по Березу»* (тобто лише на литовських землях)³³. Проте, на нашу думку, тут мало місце звичайне нерозуміння московськими боярами змісту даного прохання. Термін *«унія»* застосований литовцями був сприйнятий як прохання дозволити на нелитовських землях діяльність уніатської церкви. Очевидно, це зрозуміли і самі литовці. Відтак, під час наступних переговорів, коли російська сторона вкотре наголосила, що *«...уניה не быть»*, литовські послі змушені були пояснювати, що *«... то де слово, что уניה, не к вере, но к соединению или к случению народов, чтоб их соединить по прежнему»*. Відтак, коли литовці пояснили значення вживаного ними терміну, а також взагалі вилучили його замінивши на: *«...чтоб ВКЛ и страны, к нему належачие....в одно государство нераздельно, и соединено и случено пребывало»*, відповідь російської сторони вже не була настільки категоричною. Уже значилося: *«По той статье ц. в-а милостивый указ и изволение будет вперед»*³⁴.

³² Там же. – С. 89.

³³ Там же. – С. 86, 90

³⁴ Там же. – С. 94.

Отже, маємо підстави стверджувати, що позиція Московської держави в середині 50-х рр. XVII ст. не відзначалася чіткістю в сенсі захисту інтересів України. У кінцевому результаті це проявилось і в ході Віленських переговорів, і в майбутньому, коли заради власних інтересів Москва пішла на поділ козацької України по Дніпру. Спроби ж частини сучасних російських істориків виставити московський уряд послідовним захисником інтересів козацької України під час Віленських перемовин³⁵ зрозумілі, але, на нашу думку, безпідставні.

Таким чином, в середовищі литовської шляхти оформилося і чітко промосковське угруповання. Його найяскравішими представниками були ошмянський староста Адам Сакович, підкоморій літицький і воєвода віленський Яків Кунцевич. Уже 26 листопада шляхта вілкомірського, упітського й жмудського повітів під начальством останнього підписала угоду з воєводою Семеном Урусовим, яка передбачала її підданство московському царю на основі збереження всіх шляхетських вольностей, повернення маєтків та гарантування прав католицької церкви³⁶.

При цьому така активність литовської шляхти викликала занепокоєння у ряду senatorів ВКЛ, які вважали виключно своїм правом укладення подібних угод від імені всього Великого князівства Литовського. Свідченням цього є лист до царя воєводи троцького Миколи Стефана Паца. У ньому останній висловлює радість з того, що Олексій Михайлович ВКЛ під свою високу руку, проте зазначає, щоб той не поспішав затверджувати статті укладені шляхтою з воєводою Урусовим, а краще дозволив скликати великий сейм, на якому б сенатори «...суть второй стан ВКЛ» виробили статті угоди, а цар призначив гетьмана й поручив йому «строение ВКЛ»³⁷.

На грудень 1655 р. московський цар поширив свою владу на 26 литовських міст, що піддалися добровільно та 68 покорив силою зброї, після чого повернувся до Москви і 30 грудня видав маніфест про прийняття навіки всього Литовського князівства у своє підданство «згідно їх чолобитної».

Слід сказати, що поява промосковських настроїв значною мірою була пов'язана з деякою зміною ставлення московського керівництва до литовських земель. Так, якщо на початку кампанії воно займало

³⁵ Флоря Б. Украинский вопрос на переговорах под Вильно // Украина и соседние государства в XVII веке. Материалы международной конференции. – СПб.: Издательство «Скиф», 2004. – С. 162.

³⁶ Заборовский Л.В. Великое княжество Литовское и Россия. – С. 103–105.

³⁷ Там же. – С. 107.

жорстку позицію і відкидало будь-які розмови про поступки литовській еліті, то тепер, з огляду дрейф частини литовської знаті в бік Швеції, дії Москви стали більш гнучкими. Це вселяло надії в литовців, що вони зможуть у стосунках з Москвою зберегти свої права і привілеї. Головне, про що йшлося в цей момент, – це зупинити наступ московських військ, а фактично, не допустити того, щоб бути розчавленими між Швецією та Москвою. Також далися взнаки царські обіцянки литовській шляхті, на які не скупилася московська влада. Здійснювався простий підкуп литовської еліти, апелювання до її особистих та групових інтересів. Звичайно, в умовах наступу московських військ, розколу в середовищі вищих литовських урядовців, нездатності польського короля захистити землі Речі Посполитої від московської та шведської агресії, царська милість знаходила поживний ґрунт.

Що ж стосовно відносин литовської еліти з урядом гетьмана Богдана Хмельницького? Останній в середині 50-х рр. XVII ст. відновлює стосовно ВКЛ політику, яку проводив у 1648–1649 рр. Тут варто відзначити, що Б. Хмельницький уже на початковому етапі національно-визвольної війни як одне з головних завдань ставив нейтралізацію литовського війська. Відтак, він проводив доволі активну політику з метою, якщо і не залучити литовців на свій бік, то хоча б добитися їх нейтралітету в українсько-польському конфлікті. Тогочасну джерела повідомляють про контакти гетьмана з Янушем Радзивілом. При цьому, очевидно, зусилля Хмельницького мали успіх. Зокрема французький посол Брежи у той час повідомляв до Парижа, що Радзивіл, «...маючи відмінну армію, тримався осторонь війни»³⁸. На думку І. Борщака, така позиція литовського гетьмана пояснювалася, по-перше, його певною опозиційністю до корони, яка була викликана, зокрема, і релігійними переконаннями Радзивіла (був прихильником протестантської церкви), а по-друге, – тим, що в Литві проживало багато українського населення, відтак стосунки між литовцями й українцями були доволі дружніми³⁹. Черговий крок до утвердження прихильних сосунків між хмельницьким і Радзивілом було зроблено в жовтні 1652 р. Саме тоді український гетьман, реалізувавши один з ключових напрямків своєї зовнішньої політики, одружив свого сина Тимоша з донькою молдавського господаря Василя Лупула. Поміж іншим ця подія породичала Хмельницького з Я. Радзивілом, адже

³⁸ Цит за: *Борщак И.* Украина, Литва и французская дипломатия в 1648–1657 гг. (по неизданным документам) // <http://www.laborunion.lt/memorandum/ru/modules/sections/index.php?op=viewarticle&artid=40>

³⁹ Там же.

останній у той час був одружений на іншій донці Лупула Олені⁴⁰. Уже 17 березня 1653 р. французький посол інформував свого короля, що «...Молдавський Господар, Хмельницький і Радзивілл ведуть між собою таємне листування»⁴¹.

Проте, провал молдавської політики українського гетьмана, який був пов'язаний з загибеллю його сина Тимофія, Переяславсько-московська угода 1654 р., яка засвідчила прийняття Військом Запорозьким протекції Москви, наступ московських військ на Литву й дрейф Радзивіла в бік Швеції призвели до перерви у стосунках Богдана Хмельницького з «некоронованим королем Литви». Але, суперечка з московським керівництвом за білоруські землі та підготовка Віленського перемир'я між Польщею та Московією змусили гетьмана відновити свої зусилля з метою заручитися підтримкою литовської еліти.

Насамперед гетьман активізує свою діяльність в сенсі поширення своєї влади на північно-західні руські землі, що входили до складу ВКЛ, зокрема мова йшла про Пінський повіт. Для цього виникли сприятливі обставини. Так в ході військових дій значно постраждала пінська шляхта як від московських військ, так і від поляків. Як відзначає В. Липинський: «...коли Москва нищила перед тим костели та місцеву шляхту католицьку і ту, що вороже до московської окупації ставилася, то тепер Польща стала руйнувати православні церкви і монастирі та гнобити місцеву шляхту православному»⁴². За таких умов саме орієнтація пінської шляхти на Військо Запорозьке видається логічною. Відтак, говорячи про маршалка пінського Лукаша Єльського, литовський католицький священник Войцек Віюк-Коялович повідомляв, зокрема, що той «...доведений до розпачу, пристав до козаків»⁴³. Всією пінською шляхтою було ухвалено рішення про прийняття зверхності гетьмана і Війська запорозького. У відповідь Богдан Хмельницький спеціальним універсалом від 31 грудня 1656 р. наказував своїм полковникам всю шляхту прихильну до Війська Запорозького взяти під свою опіку та оборону⁴⁴.

Через смерть на початку 1656 р. Януша Радзивіла Хмельницький в цей час спрямовує свої зусилля в бік його кузена Богуслава. Так в

⁴⁰ Там же.

⁴¹ Там же.

⁴² Липинський В. Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. Твори. – Т. 3. – Філадельфія: Східно-Європейський дослідний інститут ім. В.К. Липинського, 1991. – С. 209.

⁴³ Там же. – С. 211.

⁴⁴ Там же.

листопаді 1656 р. гетьман видає універсал, яким забороняє завдавати будь-якої кривди маєтностям Богуслава Радзивіла й місту Слуцьку, які відійшли під протекторат Війська Запорозького.

Практичним виявом зближення позицій гетьмана та Б. Радзивіла стало підписання обома угоди про створення відомої Раднотської коаліції, до складу якої також увійшли Швеція, Трансільванія та Бранденбург⁴⁵.

Це говорило, по-перше, про те, що Хмельницький проводив послідовну політику, спрямовану на забезпечення головної мети національно-визвольної війни – завдати остаточної поразки Польщі й поширити свою юрисдикцію на територію, де проживало українське населення, а, по-друге, що частина литовської еліти в умовах шведсько-польсько-російського протистояння розглядала козацьку Україну, як силу, що може забезпечити їх інтереси та йшла під її протекторат.

Підводячи підсумки, відзначимо, що в умовах наступу московських та шведських військ на території Великого князівства Литовського, та неспроможності польського короля надати дієву допомогу Литві, в середовищі литовсько-білоруської верхівки відбувся розкол і оформилося декілька (на нашу думку – чотири) угруповань (прошведське, промосковське, вірне Речі Посполитій, а також таке, що вирішило прийняти протекцію Війська Запорозького). При цьому, кожне з них в основу своїх домовленостей з відповідними володарями ставило питання збереження шляхетських прав та вольностей, сейму, прав католицької церкви тощо.

Gazin Volodymyr

The Lithuanian's elite between Sweden, Moscow state, Poland and Cossack's Ukraine in the middle of 50th of XVII c.

The military and political events that occurred in the territory of the Grand Duchy of Lithuania at the beginning of the Russian-polish war of 1654–1667 are analyzed in this article. Particularly the author pays attention to the policy of the Lithuanian elite which turned out before the hard choice and were forced to take into consideration the military situation and own political and economic interests at that time.

⁴⁵ Чухліб Т. Гетьмани і монархи. – С. 91.